

NYA AVHANDLINGAR

Eva Fägerborg: *Miljoner och my. Kunskaps-
syn och tänkande på en verkstadsindustri.*
Nordiska museets handlingar 120, Nordiska
museets förlag, Stockholm 1996. 307s. ill.
English summary. ISBN 91-7108-402-9.

Denna avhandling handlar om fabriksarbete i Sverige. Den handlar också om tankesystem och kunskaper i nittioalets industri, därav den lite underfundiga titeln. Det är en nittioaletsundersökning, den industriella regressionen satte sin spår i medierna. Många människor var övertygade om att den svenska välfärdsmodellen höll på att lösas upp. Arbetslösheten steg till nivåer som jämfördes med trettiotalets depression. Kritikerna av välfärdssystemet lade fram sina tvivel. De sociala rättigheterna som förhandlades fram under efterkrigstiden sänkte produktiviteten och det fanns många, även bland de socialdemokratiska leden, som vid den tidpunkten ansåg att en högre arbetslöshet vore önskvärd för att disciplinera de fackliga organisationerna. En försakelseekonomi började ta form där löntagarna uppmanades att hålla igen på lönekraven. Svårigheterna att finna samförstånds lösningar och de stora koncernernas vägran att investera i landet, blev knappast mindre av att antalet varsel om uppsägningar det sista kvartalet 1990 var störst på femton år, enligt AMS beräkningar.

Volvo hade svårt att hävda sin ställning på exportmarknaden. Företaget sålde ut sina engagemang i andra branscher och betonade kärnverksamheten. När fältarbetet pågick låg Uddevallafabriken i malpåse. Modeller för en humanare arbetsorganisation fick vänta. Försöken med självstyrande grupper vid Volvo-Kalmarverken 1974 genomfördes för att möta "den ökade skolutbildningen samt den allmänt höjda levnadsstandarden". Nu stängdes fabriken som ett symboliskt övergivande av fördjudad arbetsplatsdemokrati. Taylorismens idéer om effektivitet återkom men det skedde under nya rubriker. Framför allt undvek företagsledningarna ett språkbruk som förmedlade negativa asso-

ciationer av mänsklig utarmning i fabriken. Arbetare blev medarbetare och de fick lära sig affärsmässighetens grunder. Många av dessa tankar samlades upp under rubriker som "det goda arbetet", eller "nya arbetsformer" i studiecirklarna. De nya orden ville frigöra kreativitet.

Eva Fägerborg hamnade mitt i förändringsprojektet och ville se hur de genomfördes, vilka tankar som sattes i rörelse. Platsen för hennes fältarbete var Volvo Lastvagnar i Köping, en till synes välmående svensk arbetsplats med mycket av det lilla samhällets sociala kvaliteter. I åtskilliga decennier hade Volvo Köping varit samhällets största industri, med som mest 3 300 anställda 1987.

Det är inte lätt att kasta sig in i bilfabrikerna som kulturforskare. Forskare riskerar att förblindas eller att föras bakom ljuset. Det kan vara svårt att se de rätta sakerna. Eva Fägerborg har emellertid en lång erfarenhet av arbetslivsforskning vid Nordiska museet och känner till problemen. Hon gav sig i kast med uppgiften att undersöka sammanvävningen av kunskap och tänkande i arbetet.

Kunskapen kunde ses som uttryck för socialt och kulturbundet tänkande. Termer som reflexivitet och representation engagerar henne när hon fördjupar sig i fabriken mikrovärld. Två amerikanska forskare har fått en alldeles speciellt framskjuten plats i avhandlingen, nämligen Kusterer och Harper, som båda behandlar "working labor" respektive "working knowledge". Kusterers studie bygger på en intervjuundersökning om vad kunskap i arbetet egentligen är för något, medan Harpers studie är en spännande beskrivning av en bilreparatör. Ibland låter "working knowledge" som ett mera träffsäkert uttryck än "kunskap i arbetet" eftersom det ger en bild av en pågående process. När förf. diskuterar dessa frågor i inledningen leder det fram till ett grundläggande ställningstagande, att undvika en definition: Låt materialet tala. Här gällde det att upprätta det öppna perspektivet, det rörliga sökarsljuset, som

blivit så envist fastnaglat vid etnologin.

Mot denna försiktighet kan man naturligtvis reagera. Ett tydligare maktperspektiv skulle förmedlat andra bilder. Kunskap kunde definieras som kapitalismens estetik och ses som en formel för de nya lojalitetskraven som i ökande omfattning riktades mot de anställda i de nationella prestigeföretagen. I en bilfabrik kan betoningen på kunskaper vara ett sätt att disciplinera de anställda. Den reella effekten av de kompetenshöjande utbildningssystemen i Europas bilindustrier har enligt min uppfattning blivit en utsortering av en social och etnisk underklass genom kvalificeringstesternas krav på verbalitet.

Valet av Volvo i Köping dikterades av Eva Fägerborgs intresse för verkstadsindustrin. Hon ville se hur yrket som social erfarenhet bidrog till utformningen av grundläggande tankar om verkligheten. Människan konstruerar sin verklighet på egen hand, inom ramen för de strukturella villkor som förser henne med material. Eva Fägerborg rör sig med stor säkerhet i den fenomenologiska traditionen och lyfter fram det sociala tänkandet, vars huvudtexter formulerades av Emile Durkheim vid slutet av förra århundradet. Därmed lägger hon sig på samma kurs som många tidigare arbetslivsforskande etnologer men skärper problemställningen på ett nytt och spännande sätt.

Kunskap har en kulturell potential. Orden och tänkandet ligger på samma frekvens. En bred teoretisk förhistoria i avhandlingen som omfattar Geertz, Berger-Luckmann, Foucault, Fleck och Mary Douglas må räknas till det rörliga sökarljuset. Med utgångspunkt i Giddens "practical consciousness" (veta hur man gör) leder hon läsaren in på Bourdieus habitus-begrepp: Individens står inte i motsättning till samhället—habitus kan beskrivas som de varaktiga dispositionerna som människan förvärvat som som gör henne benägen att handla på ett visst sätt.

Fältarbetet startade hösten 1991 och Eva Fägerborg valde att koncentrera sig på en avdelning för växellådstillverkning med 400 arbetare och 50 tjänstemän. Bit för bit lärde hon sig att komma tillrätta med sin osäkerhet. Hon beskriver hur hon i början instinktivt drogs till det visuella, att klädsel blev intressant med blå arbetaroveraller och gula förmansrockar. Anslag och texter blev laddade med magnetism. Kläderna återkom i förändringsprojekten. Snart var blått och gult borta, istäl-

let en mörkblå eller ljusblå kil på axeln för att signalera arbetare eller förman.

Fältarbetet sammanföll med de stora förändringsprojekten som kallades "Treårsprogrammet" och Pop, det senare liktydigt med "Personal och organisationsutvecklingsplanen". Olika former av kompetensstegar tävlade om utrymmet i företagets planering för de anställda. Lönesystem och arbetsorganisation var alltid närvarande i diskussionerna på arbetsplatsen. Eva Fägerborg laborerade med allt som källor, företagets bildspel från 1983, broschyrer och manualer, hon "grävde sig in i fabriken kunskapsvärld" säger hon på något ställe.

Det största materialet blev intervjuer, anteckningar och observationer men allt var möjligt; det låg en attraktion i texterna och broschyrerna, som översvämmar en modern arbetsplats. Efterhand "tunnas forskarens roll ut" av umgänge, ibland är forskaren bara närvarande som observatör, säger Eva Fägerborg. Så klarnade också metodiken. Syftet var inte att nå kunskapen utan synen på kunskap. Ofta kunde den utläsas i simulerade verkligheter på kurserna: "Att överleva i öknen". Studiekurserna förmedlade verkligheter som förutsattes vara besläktade med bilproduktion.

I chefernas syn på företaget fanns ett "ideologiskt projekt". De talade om arbetaren som skräddarsytt objekt för deras strävanden, om mål och kompetenser hos de anställda. De upplevde sig själva som missionärer för en ny ledningsfilosofi. Överallt fanns det en koppling mellan ekonomi och kvalitet i deras argumentation. Idealarbetaren hade förstått budskapet. Den nya affärsmässigheten fanns i orden, kund, leverantör, ekonomiska förluster vid en feljustering av en maskin var en affärsmässig förlust. Kostnadsjakt, eller kvalitet, hade betydelser som varierade. Kvalitet hade en glidning från företagets allmänna image till operatörens måttnoggrannhet i inställningarna.

Det japanska föredömet var en välordnad idealtillvaro av familjekänslor och företagslojaliteter. Samtidigt påverkades den av en självbild som hämtades ur det förflutna. Den ideala arbetaren beskrevs utifrån sådana kvaliteter som vaken, nyfiken, motiverad, öppen, kreativ och framåt. Min kritiska punkt gällde japaniseringen som simulacra, en mytologi utan förebilder, anpassad till den nya kvalitetskonkurrensen bland bitillverkarna under åttiotalet.

Det var här fråga om språksområden och strategiska språk, vilket Bourdieu bidragit till att klargöra i sina samhällsanalyser och det gällde att "tala samma språk" på hela företaget. Eva Fägerborg ville förklara att lingvistiskt habitus är de språkliga dispositioner man förvärvat – lingvistisk kompetens var en förmåga att producera uttryck för en speciell marknad.

De anställdas värld var en sådan marknad. Orden utsattes för friktion och böjdes av och fick andra betydelser. Eva Fägerborg visar på ett intresseväckande sätt hur arbetarnas tal om att "kunna" betydde mer än ledningens instrumentella syn på ökande kunskaper och kompetenser. Att "förstå" var ett nyckelbegrepp bland de anställda – man måste förstå vad som var fel, och vad som var normalt, grundat på sinnesförmågor, ljud, dofter. Under rubriken "Sinnessens kunskap" preciserar Eva Fägerborg hur denna arbetarkunskap utvecklades på ett rikare sätt, än vad de välregisserade kurserna kunde fånga upp. Det egna kunnandet var för dem ett sätt att "erövra" arbetet.

Slutkapitlet med rubriken "Retorik och realitet" utgör en sammanfattning av hennes iakttagelser. De empiriska resultaten summeras. Företaget besöktes än en gång 1994 och situationen var annorlunda än under tidigare perioder av fältarbete. Steget mellan arbetare och ledning hade jämnats ut, organisationen hade blivit plattare, löneformen baserades på betygsvärdering, grundad på individuella prestationer, som hade blivit mera lik tjänstemännens villkor. Kursen som kallades "Äpple och päron" gällde att få alla i företaget att tänka i samma banor.

Bland de anställda betydde "klara av" liksom tidigare att klara sig själv. Eva Fägerborg säger att arbetets kunskap kan vara mångtydig, komplex och entydig. Arbetets kunskap måste analyseras bl.a. utifrån arbetets *strukturella* villkor. Liknande villkor formar liknande kunskaper. Därmed sagt att yrkeskunnande är ett olyckligt ord, låst vid själva arbetsprocessen. Vi måste se till den sociala kontext där kunskap bildas, säger förf.

Det förelåg samstämmighet i vissa laddade ord, som "attityder" och "värderingar", som fanns på allas läppar. Eva Fägerborg menar att ledningen höll på att lyckas med sitt ideologiska projekt som gick ut på att skapa en ny mentalitet bland de anställda. Något motstånd var det knappast tal om. Den nya fabriken var mindre hierarkisk, mer inriktad på samordning, ekono-

mistyrning och ideologisk styrning och möjligen hade taylorismen spelat ut sin roll. Om detta verkar Eva Fägerborg ganska övertygad.

Hon avslutar med några tänkvärda metodologiska kommentarer som avslöjar hennes rötter i en befruktande stockholmsmiljö: Etnologer studerar också texter, diskurser och representationer. Etnologer studerar hur människans vardagsliv genomsyras av ideologiska konstruktioner, där även samhällsdebatt och massmedia kan förse dem med analysmaterial.

Det är just den finalen som väcker mina funderingar. "Miljoner och my" är en mycket bra avhandling med stora förtjänster. Det är mot den bakgrunden som jag skulle vilja föra en vidare diskussion om lokalundersökningens möjligheter och begränsningar för att förstå nittiotalets kulturer. Man väljer lokalundersökningen för att ställa frågorna som man vill ge en vidare belysning i en makrokultur eller motsatsen, för att finna en situationell praktik i det lilla sockerbitsformatet. Lokalundersökningen blir i båda fallen ett värdefullt laboratorium för rörelser som ligger i tiden. Förändringen vid Volvo Köping återspeglade generella processer i det industriella samhället under nittiotalet och det är viktigt att hålla i minnet.

Vid disputationen ifrågasatte jag *strukturen* i analysen, eftersom det finns så många betydelser av detta ord. Kunskaperna som fanns lagrade i arbetet förändrades knappast med ett nytt språkbruk eftersom de, som förf. säger, måste analyseras utifrån arbetets *strukturella* villkor. Med imponerande säkerhet rör sig emellertid Eva Fägerborg i Polanyis värld. Tyst kunskap var både redskap och tillgång som kunde investeras. Den tysta kunskapen kunde ha en de-alienerande effekt som gjorde det möjligt att upprätta en kollektiv skyddszon för de anställda på golvet. Men vilken struktur var det fråga om?

De nya orden som ledningen formulerade distraherade, laddades om och deras böjningsmönster accepterades. Medan stora delar av forskarsamhället övergav tanken på *strukturella* förklaringar under nittiotalet, enligt den traditionella bilden av arbetarkollektivet som lanserades av Sverre Lysgaard, så finner vi själva grundtemat hos Eva Fägerborg även om hon hellre talar om "relevanszoner" efter Schutz eller "fält" hos Bourdieu och tanke-kollektiv hos Fleck. Allt detta gör att strukturen övergår till att bli en ganska omfattande

sammanställning av villkor som individen exponerar genom sitt tänkande.

Eva Fägerborg har valt att fokusera subjektets tänkande, hur människan bygger vardagen på den sociala erfarenheten, men det utesluter inte att den ideologiska omladdningen av industrin under nittioalet kunde ha fångats in bättre. *Struktur* betyder många saker i avhandlingen. Vid disputationen pekade jag på hur samma förändringar pågick vid GM, Volkswagen, Skoda och Ford. De slog igenom samtidigt med samma nyckelord över hela den industrialiserade världen och representerade samma idéer om "new production concepts".

Redan under sjuttioalet började samhällsvetenskaperna undersöka de nya grupper av experter som tagit ledningen i samhället. Dit räknades inte bara journalister, jurister och psykologer utan en bredare kategori av humanistiskt och samhällsvetenskapligt skolade konsulter, marknadsförare och ledare som fick anställning i industrin. De hade nått sina positioner genom sin verbalitet, de uppträdde som förhandlare och deras språkkänsla fortplantade sig nedåt genom företagsorganisationen. De bröt mot den puritanska etikens dogmer, strikta, sobra och fåordiga. De var denna kategori som lade ut en förklarande japansk matris över näringslivet och ställde sina kunskaper till kapitalets förfogande för att skapa företagskulturer och talade gärna om "den hela människan".

En stegrad livskvalitet är något som ingen vill gå miste om, "den hela människan" lockar och vem hon är kan diskuteras i filosofiska termer, men det är marknaden som förmått att ge bilden av den ideala arbetaren ett praktisk innehåll. Mjuka levnadsvärden har därför kommit att fungera som inbjudande möjligheter för nya sociala rörelser och nya professionella, inte minst på de stora företagen.

Eva Fägerborgs avhandling är intressant ur flera synvinklar. Själva syftet är kanske ett av de svåraste man kan välja. Kunskap och tänkande är ett krävande perspektiv men den som lyckas behålla det öppnar vägen för ny typ av diskussioner. Till framgången för Eva Fägerborgs avhandling hör hennes konsekventa fasthållande vid sitt perspektiv och friläggandet av arbetets kunskapsvärldar.

Det måste finnas en del svaga punkter i en undersökning som är nydanande, det ligger i experimentets natur. De viktigaste har jag nämnt. Den etnologiska

arbetslivsforskningens svårigheter att skapa sig nya positioner efter satsningarna under sjuttioalet, speglar samhällsförändringarna. Arbetet förlorade sin centralitet. Kvalitetskonkurrensen mellan bilfabrikerna inleddes under åttiotalet med Japan i spetsen och byggdes upp kring ett annorlunda sätt att presentera bilarna som symbolsystem. Den internationella monetära fundamentalismen under åttiotalet klippte av banden mellan den finansiella världen och den materiella ekonomin. Därför finns det en svårighet att komma vidare som arbetslivsforskare. Problemen är i grunden annorlunda och Eva Fägerborg tillhör de få arbetslivsforskare i etnologin, som verkligen uppfattat situationen. De handlar om klassernas förlorade identiteter, om kulturell och ideologisk fostran på en arbetsplats.

Avhandlingen visar på fältarbetets möjligheter. Det är genom att tränga bortom insamlingsrutinen som Eva Fägerborg finner sitt material. Många har säkert fått sig en tankeställare. Det garanterar att denna avhandling, "Miljoner och my", kommer att leva länge som förebild.

Gösta Arvastson, Göteborg/Uppsala

Berit Wigerfelt: *Ungdom i nykläder. Dansbanefröjder och längtan efter det moderna i 1940-talets Sverige*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 1996. 206 s., ill. English summary. ISBN 91-7139-273-4.

I Berit Wigerfelts etnologiska avhandling om arbetarungdom i Uppsala på 1940-talet och deras fritidsvanor får man en tydlig bild av en ungdomskultur i vardande, en utveckling som arbetarungdomen går i spetsen för. De frågor som ställs är: hur speglas den begynnande moderna utvecklingen i ungdomsaktiviteterna? Hur använder sig ungdomarna av dans, musik, film och musik i kulturbygget och i identitetsarbetet? Sker det några klassöverskridanden i denna process? Skiljer sig flickornas möte med moderniteten från pojkarnas?

I avhandlingen får vi bland annat följa "Svartbäcksgänget", ett pojkgäng hemmahörande i Uppsalas arbetarkvarter, och dess öden och äventyr på dansbanor och danshak i Uppsala med omnejd. Wigerfelt låter Allan